

M.K.BAKUVİNİN “KƏŞFÜL-HƏQAYIQ” ADLI TƏFSİRİNİN MÜQƏDDİMƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

*Murad Ağayev,
Necmettin Erbakan Universiteti
Təfsir ixtisasının magistr tələbəsi
muradaghaoglu@gmail.com*

XÜLASƏ

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi (1853-1938) Azərbaycanda “Qurani-Kərim”in tərcümə və təfsir edil-məsində müstəsna xidmətlərə malik alimlərdən biri olmuşdur. Dərin ensik-lopedik biliklərə malik olan əl-Bakuvi dövrünün elm mərkəzlərindən biri olan Bağdadda təhsilini başa vurmuşdur. Bakıya geri döndükdən sonra, Şah Abbas və Gilək məscidlərində səkkiz il işləmiş, 1904-1918-ci illər arasında Bakı Quberniyasında qazı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi qazılıq etdiyi dövrdə “Kəşfül-həqayıq” başda olmaqla, qiymətli əsərlər qələmə almış, bir çox əsəri dilimizə tərcümə etmişdir.

Ərəb dilinin öyrənilməsi çətin olduğundan, İslamın müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”i oxumaq və ondan faydalanmaq üçün Azərbaycan dilində təfsir əsərlərinin yazılmasına ehtiyac duyulmuşdur. Tarixi qaynaqlara baxdıqda, XX əsrin əvvəllə-rinə qədər Azərbaycan dilində yazılan təfsirlərə rast gəlmək mümkünsüzdür. Azər-baycanlıların “Qurani-Kərim”i oxuya bilməməsini və ərəb dilinin mürəkkəbliyini görə-n Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi 1904-1906-cı illər arasında “Kəşfül-hə-qayıq an nukətil-ayati vəd-Dəqaiq” adlı üçcildlik ilk təfsir əsərini qələmə almışdır.

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi “Kəşfül-həqayıq”in hər cildinə ayrıca müqəddimə yazmışdır. Müqəddimələrdə elmin nə qədər üstün olduğuna diqqət çəkilmiş, İslam dünyasında ortaya çıxan məzhəblərarası çaxnaşmaların başlıca səbəbinin cəhalət olduğu bildirilmişdir. Elmin əhəmiyyətindən söz açan Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlərin də tədris edilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışdır. Müfəssir ərəb dilində həddən artıq təfsirin mövcudluğunu, bəzi dillərdə təfsirlərin yazıldığını, ancaq bu təfsir-lərdən faydanın hasil edilmədiyini, əksinə, İslam aləmində təfriqəyə səbəb olduğunu bildirmiş və bundan gileylənmişdir.

Açar sözlər: Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi, “Kəşfül-həqayıq”, tarixi roman, müqəddimə, elm.

Giriş

İslam dinini ilk qəbul edən məmləkətlərdən biri olan Azərbaycan tarixin hər dövründə böyük alimlər yetişdirmişdir. Azərbaycan xalqı türkdilli xalqlardan sayıldığı üçün ərəb dilinə bələd olanların sayı az idi. Buna görə, “Qurani-Kərim”in Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi kimi bir ehtiyac ortaya çıxmışdır. Tarixi qaynaqlardan əldə etdiyimiz məlumatlara görə, “Qurani-Kərim”i ilk dəfə Azərbaycan dilinə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən tərcümə etdirmişdir. Bundan sonra XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilində qələmə alınan “Qurani-Kərim”in tərcümə və təfsirləri olmamışdır.

Dini və dünyəvi bilikləri zəif olan bəzi din xadimlərinin xalqın zəhnini bulandırdığını, “Qurani-Kərim”dən uzaqlaşdırdığını, ona yaxınlaşmağın, hətta haram edildiyini görən dövrün böyük elm adamlarından Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi “Qurani-Kərim”i 1904-1906-cı illər arasında “*Kəşfül-həqayiq an nukətil-ayati vəd-dəqaiq*” adı ilə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. “*Kəşfül-Həqayiq*”in birinci cildinə yazdığı Müqəddimədə təfsirlərin ərəb dilində qələmə alındığını, bəzi xalqların dilində təfsirlərin olduğunu, onların İslam ümməti arasında fitnə yaradacaq sözlərlə dolu olduğunu, “Qurani-Kərim”in ayələrində gizli olan incəliklərdən bəhs edən təfsirlərin osmanlıca olduğunu, ancaq azərbaycanlıların osmanlıca bilmədiklərini dilə gətirmiş, çıxış yolunu “Qurani-Kərim”in Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsində görmüşdür.

“*Kəşfül-həqayiq*” üç cilddən ibarətdir. Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi hər cildə müstəqil Müqəddimə yazmış, dövrün geriqalma səbəbləri və elmdən uzaqlaşmanın yol açdığı problemlərə toxunmuş, çıxış yollarını sıralamışdır. İslam dünyasında elmin hakim olduğu vaxtlarda müsəlmanların Pekində “Əbu Kəbşə”, Əndəlusda “Əl-Hamra” saraylarını inşa etdiyini bildirən Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi müsəlmanların dünyəvi və dini elmlər daxil olmaqla, bütün elmlərə dəyər verdiklərini, digər millətlərə rəhbərlik etdiklərini bildirmişdir.

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin həyatı və fəaliyyəti

Məşhur azərbaycanlı müfəssir Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə əl-Bakuvi 1853-cü ildə Bakı şəhərinin Əmircan kəndində dünyaya gəlmişdir (Bünyadov 1983, 274). Bakuvinin atası Mir Cəfər, anasının adı Nərgiz xanımdır (Mürsəlov 2014, 24).

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi ilk təhsilini atasından və İçərişəhərdə yerləşən mədrəsələrdən birində almışdır. Oğlunun ali təhsil almasını istəyən Mir Cəfər onu 1871-1881-ci illərdə dövrün tanınmış elm mərkəzlərindən olan

Bağdada göndərmişdir. Bu illər ərzində Ərəb dili, Fiqh, Qiraət, Təfsir, Məntiq, İslam tarixi kimi islam elmlərini öyrənmişdir (Babaşov 1998, 195). Təhsilini tamamladıqdan sonra Bakıya geri dönməyən Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi Bakının Gilək və Şah Abbas məscidlərində səkkiz il axund işləmişdir. 1904-1918-ci illər arasında Bakı quberniyası qazısı və quberniya şii məclisinin sədri vəzifəsini icra etmişdir (Babaşlı 2015, 122).

Azərbaycan 1920-ci il 27 aprelə Sovet Ordusu tərəfindən işğal edildikdən sonra, xalqın düşünən beyinlərinə və din xadimlərinə qarşı, sanki müharibə elan edilmişdi (Məmmədov 2017, 7). Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi də bu işgəncələrə məruz qalan din xadimlərindən biridir. Sovet işgəncələrinə məruz qalan müfəssirin ölümü haqqında fərqli mülahizələr mövcuddur. Məşhur Azərbaycan tarixçisi Ziya Bünyadov "Qırmızı terror" adlı kitabında DTK-nın arxiv sənədlərinə istinad edərək, 1938-ci ildə antisovet fəaliyyətindən dolayı Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin güllələnməyə edam edildiyini yazmışdır (Bünyadov 1983, 279-280).

İşlədiyi illər ərzində şəriətə uyğun verdiyi hökmlərlə Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi xalq arasında ədalətli din xadimi kimi tanınmışdır. Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi qazılığı dövründə bir çox xeyriyyə işlərində yaxından iştirak etmişdir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı mütəfəkkirlər millətin cəhalət yuxusundan ayılması üçün öz maddi vəsaitləri hesabına məktəblər, teatrlar və kitabxanalar inşa edirdilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə müsəlman Şərqində ilk dəfə Bakıda 1901-ci ildə Bakı Müsəlman Qız Məktəbi açılmışdır (Süleymanov 1996, 12). Bəzi məlumatsız din xadimlərinin sözlərinə uyanlar bu məktəbin açılmasına qarşı olmuşlar. Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi qız məktəbinin açılmasına qarşı olmamış, yenilikçi və maarifpərvərliyi ilə çıxış etmişdir. Hətta bəzi xurafətçi din xadimlərinin sözlərinə qulaq asan Bakı əhalisi Bakuvinin evini yandırmaq istəmişdir (İlkin 2006, 147).

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi humanist biri olaraq hər zaman mövqeyini qorumuşdur. 1905-1906-cı illərdə Bakıda və ətraf bölgələrdə erməni daşnaklarının müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qırğınların dayandırılmasında böyük təşəbbüs göstərmişdir (Şahavatov 2010, 27).

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin əsərləri

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi, sadəcə, qazılıqla məşğul olmamışdır. XX əsrin böyük maarifpərvərlərindən olan müfəssir həm qiymətli əsərlər qələmə almış, həm də ərəb dilindən bir çox kitabı Azərbaycan türkcəsinə

tərcümə etmişdir. Bu səbəbdən Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin əsərlərini qələmə aldığı və tərcümə etdiyi əsərlər olmaqla iki yerə ayıra bilərik.

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin ən məşhur əsəri “*Kəşfül-həqayiq an nukətil-ayati vəd-dəqaiq*”dir. “*Kəşfül-həqayiq*”, həm də Azərbaycan dilinə edilən ilk Quran tərcümə-təfsiridir. Əsər üç cilddən ibarətdir, əski Azərbaycan əlifbası ilə qələmə alınmışdır. Əsərin birinci cildi “əl-Fatihə” surəsi ilə başlayıb, “Tövbə” surəsi ilə, ikinci cildi “Yunus” surəsi ilə başlayıb, “Ənkəbut” surəsi ilə, üçüncü cildi “ər-Rum” surəsi ilə başlayıb, “ən-Nas” surəsi ilə bitir. Birinci cild 745 səhifə, ikinci cild 792 səhifə, üçüncü cild isə 959 səhifədir (Bakuvi 1904, I Müqəddimə). Təfsir XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki dil xüsusiyyətlərini özündə cəmləmişdir. “*Kəşfül-həqayiq*”də ərəb və farsmənşəli sözlər çox olduğundan, müasir Azərbaycan oxucusu üçün əsəri anlamaq çətindir (İsmayılov 2002, 49).

“*Kəşfül-həqayiq*”in birinci və ikinci cildləri 1904-cü ildə, üçüncü cildi isə 1906-cı ildə H. Z. Tağıyevin maddi dəstəyi ilə “Kaspi” qəzetinin “Buxariyyə” mətbəəsində çap edilmişdir. Daha sonra bu əsər Hacı Əbdülməcid Sadiq Növbəri tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş və hicri 1339-cu ildə (1921-ci il) Tehran şəhərində nəşr olunmuşdur (Bedir 2016, 166).

Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi ərəb dilinin incəliklərinə bələd olmuş, bir çox əsəri məharətlə dilimizə çevirmişdir. O, 1906-1911-ci illərdə ərəb nəsrinin qüdrətli söz ustası misirli yazıçı Corci Zeydanın tarixi romanlar sisiləsindən “*Ərmusə əl-Mısriyyə*”, “*Kərbəla yangısı*”, “*Əzrayi-qüreyş*”, “*On yeddi ramazan*” və bir sıra əsərləri tərcümə etmişdir (Babaşlı 2015, 125). Corci Zeydandan tərcümə etdiyi “*Ərmənusə əl-Mısriyyə*” adlı əsərdə müsəlmanların Misiri fəth etməsindən, ölkənin qədim tarixi və Roma imperiyası ilə olan əlaqələrindən bəhs edilir (Zeydan 1911, 2-3). Doxsan fəsildən ibarət olan “*Əzrayi-qüreyş*” Raşidi xəlifələrin üçüncüsü Həzrət Osmanın (r.a.) qətl edilməsi, xaricilərin ortaya çıxması və Həzrət Əli (r.a.) dövründə baş verən qanlı müharibələr haqqında bizə məlumat verir (Zeydan 1908, 2-5). Corci Zeydan “*Kərbəla yangısı*” adlı əsərini Kərbəla faciəsi, Həzrət Hüseyin (r.a.) və dostlarının şəhid edilməsinə həsr etmişdir. 126 fəsildən ibarət “*Kərbəla yangısı*”nı Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi 1911-ci ildə dilimizə tərcümə etmişdir (Zeydan 1911, 2-4).

Raşidi xəlifələrin dördüncüsü Həzrət Əli (r.a.) dövründə baş verən mürəkkəb siyasi hadisələr və onun şəhid edilməsindən danışan “*On yeddi ramazan*” əsəri 114 fəsildən ibarətdir (Zeydan 1909, 5). Bundan başqa, Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin Corci Zeydanın “*Fətatu-qəssan*”, “*Əbu Müslim əl-Xorasani*”, “*Abbasə*”, “*Əmin və Məmun qardaşları*” tarixi romanlarını tərcümə etdiyi haqda məlumat vardır. Təəssüflər olsun ki, XX əsrin 30-cu

illərində Sovet Hökumətinin dinə qarşı apardığı mübarizə nəticəsində yuxarıda adını qeyd etdiyimiz tərcümələr məhv edilmişdir (Babaşlı 2015, 126).

“Kəşfül-həqayıq” təfsirinin müqəddimələrinin təhlili

Qədim təfsir ənənəsinə uyğun olaraq, Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi “Kəşfül-həqayıq”ın hər cildinə ayrıca müqəddimə yazmışdır. Müfəssir müqəddimələrdə bir çox problemlərə toxunulmuş və həll yollarının axtarılmasına təşviq etmişdir.

Məlum olduğu kimi, qədimdən bəri İslam aləmində alimlər tərəfindən qələmə alınan dini əsərlər ərəb dilində yazılmışdır. Bu dili bilənlər xaric qeyri-ərəb olan əhali “Qurani-Kərim”i və dini hökmləri oxumaqdan aciz qalmışdır (Niyazov 2013, 16). Müfəssir ərəb dilində həddindən artıq təfsirin olduğunu, təfsirlərin bəzi dillərdə yazıldığını, ancaq bu təfsirlərdən fayda hasil olmadığını, əksinə, İslam aləmində təfriqəyə gətirdiyini qeyd etmiş və bundan gileylənmişdir: *“Ərəb dilində həddindən artıq təfsir vardır və bəzi dillərdə təfsirlər yazılıbsa da, onlardan mühüm bir fayda hasil olmayıbdir; məsələn: fars dilində bir neçə təfsir vardır ki, o təfsirlərdə “Qurani-Şərif”in kəlmələrinə məxsus sərf, nəhv qaydalarını izah etməkdən başqa, “Qurani-Şərif”in incəliklərindən heç bir şey qeyd edilməyibdir. Əksinə, İslam ümməti arasında təfriqəyə səbəb olan sözlər zikr olunub. Halbuki “Qurani-Şərif” başqa millətlərlə müsəlmanlar arasında sülh, ədalət və insaf üzrə hərəkət etməyi əmr edir”* (Bakuvi 1904, I Müqəddimə).

Müfəssir öz dövrünə qədər ərəb dilində yazılan təfsirlərin nə qədər çox olduğuna diqqət çəkmişdir. Belə ki, həmin təfsirlərin sayı çoxdur və istər dil etibarilə, istərsə də ehtiva etdiyi mövzular baxımından xalqa yararlı olacaq səviyyədə deyildir (Alfred 1881, 24). Çünki ərəb dilini bilməyən insanlar üçün bu cür təfsirləri oxuyaraq, “Qurani-Kərim”in ayələrində gizli olan incəlikləri anlamaq çətindir. Ayrıca Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuviyə görə, başqa dildə yazılan təfsirlər sırf o millətin üstünlüyünə xidmət etmək üçün qələmə alınmış, başqa millətləri, məzhəbləri və düşüncələri təhqir edəcək söz və ifadələrlə dolu olduğu üçün İslam ümmətini bir bayraq altında toplayacaq xüsusiyyətləri özündə birləşdirməmiş, əksinə, parçalanmağa, bölməyə səbəb olmuşdur (Bakuvi 1906, III 754).

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi “Kəşfül-həqayıq”i qələmə alarkən özündən əvvəl yazılmış təfsir və hədis kitablarından istifadə etmişdir. Müqəddimədə istifadə etdiyi təfsirlərin siyahısını vermişdir: *“O təfsirlərin adları bunlardır: 1. “Təfsiri-Zəməxşəri”, müəllifi: Zəməxşər. 2. “Təfsiri-Kəbir”, müəllifi: İmam Fəxrəddin ər-Razi. 3. “Təfsiri Əbu-Suud”, müəllifi: Əbu Suud Əfəndi. 4.*

“Məcməul-Bəyan”, müəllifi: Şeyx Təbərsi. 5. “Lübabüt-Təvil fi Məanit-Tənzil”, müəllifi: Məhəmməd ibn İbrahim əl-Xazini əl-Bəğəvi. 6. “Mədarikut-Tənzil fi Həqiqət-Təvil”, müəllifi: Əbu Bərəkət ən-Nəsəfi. 7. “Ənvarut-Tənzil”, müəllifi: Qazi əl-Beyzav., 8. “Ruhul-Bəyan”, müəllifi: Haqqı Əfəndi. Bunlardan başqa tarix və hədis kitablarından istifadə edilmişdir” (Bakuvi 1904, I, Müqəddimə).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təfsirlərə baxdığımızda, Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin şiə müfəssirlərdən, sadəcə, Təbərsinin “Məcməul-bəyan” əsərindən istifadə etdiyini görürük. Çox maraqlıdır ki, əl-Bakuvi məşhur şiə müfəssirlərindən Əbül-Həsən Əli ibn İbrahim əl-Qumminin (X əsr), Əbu Cəfər ət-Tusin (v. 460/1068), Məhəmməd ibn Mürtəzanın (v. 1680) əsərlərinə müraciət etməmişdir (Fərhadov 2015, 88).

Tarix boyu elm öz sözünü demişdir. Elmin hakim olmadığı hər yerdə xurafat qol-qanad açıb yayılmış, xalqın doğru yoldan uzaqlaşmasına səbəb olmuşdur. Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi hər zaman mövhumata, dini istismar edən din xadimlərinə qarşı mübarizə aparmışdır. Yeniliyə, oxumağa qarşı olan bəzi ruhanilər verdikləri yalan vədlər və nəsihətlərlə xalqı arxalarınca aparmağa nail olurdular (Bakuvi 1906, III 242). Əl-Bakuvi onların savadsızlığı və xalq arasında çaxnaşma salmalarından belə söz açmışdır: “İslam ümməti arasında ixtilaf ortaya çıxandan bəri hər qrup, onların rəhbərləri və ruhaniləri dinə zidd olan iddialarını dəstəkləmək üçün yalan hədislər uydurub, xalqın zəhnini o yalanlarla doldurub, o yalanlara inandırır. O yalanlar da həqiqət kimi onların arasında yayılıbdir” (Bakuvi 1904, I, Müqəddimə)-.

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin yaşadığı əsr elə bir dövr idi ki, cəmiyyət içərisində yazma-oxuma bilən insanların sayı çox az idi. İnsanların çoxu xurafata inanır, bəzi biliksiz din xadimlərinin dediklərini elm olaraq qəbul edirdilər (Fərhadov 2016, 87). Müfəssir cəmiyyət içərisində biliksiz din xadimlərinin nə qədər güclü mövqeyə sahib olduqlarını bu yolla izah etməyə çalışmışdır. Hətta belə ruhanilər xalqı öz iddialarına inandırmaq üçün Həzrət Məhəmməddən (s) və imamlardan iqtibaslar gətirirdilər. Maraqlıdır ki, insanlar “Qurani-Kərim”i, sadəcə, ruhanilərin anlayacağını zənn edir, buna görə də onların hər dediklərini dindən sayaraq əməl edirdilər (Fərhadov 2016, 100).

Əl-Bakuviyə görə, cəmiyyət elm öyrənmədən əsla inkişaf edə bilməz (Bakuvi 1904, II 509). Ona görə elm öyrənmək istər kişilər üçün, istərsə də qadınlar üçün fərzdür. Dini elmlərlə birlikdə dünyəvi elmlərin tədris edilməsinin vacibliyini bildirən əl-Bakuvi Tarix, Astronomiya, Həndəsə və Riyaziyyat kimi elmlər olmadan insanların heç bir şey edə bilməyəcəklərini bildirmiş: “İslam dinində qadın və kişilər elm öyrənmə məsələsində bərabər səviyyədədir. Bəlkə əvvəlcə dini elmləri təhsil etmək lazımdır. Ondan sonra bəşəriyyətin

məişəti üçün lazım olan elmlər öyrədilməlidir, məsələn Tarix, Həndəsə, Coğrafiya, Riyaziyyat, Astronomiya elmləri. "Qurani-Şərif"də bu elmlərin hamısının öyrənilməsinin vacib olmasını dəstəkləyən ayələr mövcuddur. Əcəba! Fəqihlər öz kitablarında mirasdan bəhs edəndə riyaziyyata əsaslanırlar, halbuki bu dövrdə elm arxasınca gedən tələbələrin əksəriyyəti riyaziyyatdan xəbərsizdir. Habelə namaz ehkamlarında fəqihlər qiblədən bəhs edəndə astronomiyaya əsaslanırlar, amma bu dövrdə müəllimlər və tələbələr qiblənin təyin edilməsi mövzusunda çatanda aciz və çaşqın qalırlar. Tarix elmi dəyərli bir elmdir. "Qurani-Şərif" in bir hissəsində tarix elmindən bəhs edir. Amma İslam ümmətinin müəllimləri və tələbələri belə bir elmdən bixəbərdirlər" (Bakuvi 1904, I, Müqəddimə).

Cəmiyyətin inkişafı elmsiz mümkün deyildir. İlk hansı elmlər tədris edilməlidir? Dünyəvi elmlər, yoxsa dini elmlər? Bu sual keçmişdən bəri alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur (Kırca 2009, 34). Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi də müqəddimədə bu problemə toxunmuş, məlum olduğu kimi uzlaşdırıcı yol izləmişdir. İlk dini elmlərin tədris edilməsinin lazım olduğunu bildiren əl-Bakuvi dünyəvi elmlərin də tədris edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır (Bakuvi 1904, I, Müqəddimə).

Birinci cildin müqəddiməsi ilə ikinci cildin müqəddiməsini birləşdirən tərəflərdən biri elmin fəzilətinə toxunulmasıdır. Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuviyə görə, bütün çirkin əməllərin və günahların səbəbi cəhalət və elmsizlikdir: *"Peyğəmbərlər və anbiyalar Adəm övladını cəhalətdən elmə, zəlalətdən hidayətə dəvət ediblər. Hər bir fəsadın və zəlalətin başı cəhalətdir. Hər bir millət arasında cəhalət yayılmağa başladığında fəsad, zülm və qəbih əməllər rəvac tapar. Qədim dövrlərdə yaşamış millətlər arasında ortaya çıxmış qəbih əməllərin hamısının səbəbi cəhalət deyilmi?!"* (Bakuvi 1904, II, Müqəddimə).

Daha sonra Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi öz yaşadığı dövrdən danışaraq, müsəlmanların bu dövrdə ana dillərindən daha çox istifadə etməyə çalışdıqlarından, elm və sənətin öz dillərində öyrənilməsi üçün həvəsli olduqlarından söz açmışdır. Ayrıca vətənpərvər və çalışqan alimlərin xalqın maariflənməsi üçün ana dillərində məqalə və kitab yazdıqlarını, oxumayan, lakin zəngin olan bəzi vətənpərvər şəxslərin insanlıq və İslamiyyət üçün yazılan bu əsərlərin nəşr edilməsinə köməklik göstərdiklərini açıqlamışdır. Əl-Bakuvi, yaşadığı dövrdə xeyriyyəçiliyin artmasına görə öz dövrünü *"Xeyriyyəçilik Dövrü"* olaraq adlandırmışdır: *"Fərqli dillərdə danışan İslam ümməti öz dillərini yaymağa çalışıb, ana dillərində elm öyrənməyə meyil ediblər. Xüsusən türk dilində danışan İslam ümmətinin vətənpərvər şəxsləri elmin türk dilində yayılması üçün çalışıblar. Alim olan bəzi şəxslər öz ixtisas sahələri ilə bağlı məqalə və kitablar yazıblar. Elm sahibi olmayan, lakin elmin yayılmasını istəyən bəzi*

zəngin şəxslər insanlıq və İslamiyyətə xidmət etməkdən ötrü, o kitabların əksəriyyətini çap edərək millətin övladları arasında paylayıblar. Ta ki ümumi mənfəət bütün İslam ümməti arasında yayılsın. Buna görə, bu zamanəyə "Xeyriyyəti asar" demək mümkündür" (Bakuvi 1904, II, Müqəddimə).

Hər bir millətin alimləri kimi xeyriyyəçiləri də cəmiyyətin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. Bunu tarixin hər səhifəsində görməmiş mümkündür (Süleymanov 1996, 70). XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yetişən Azərbaycanın savadlı bəy, xan oğulları millətin maariflənməsi üçün sərvətlərinin bir hissəsini xərcləmişdir. Həsən bəy Zərdabi tərəfindən "Əkinçi" qəzeti ilə başlatılan bu maarif hərəkatı gün keçdikcə geniş vüsət almağa başlamış, Hacı Zeynəlabidin Tağıyev kimi oxumamış, ancaq xalqın savadlanması üçün sərvətini xərcləyən Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi mütəfəkkir və xeyriyyəçilər millətin gələcək bəxş edən gənclərini öz hesablarına Rusiya və Avropanın bir çox məşhur universitetlərinə göndərərək təhsil almalarına şərait yaratmışlar (Yeşilot 2004, 120-135). Bu, Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin vətənpərvər hisslərinin nə qədər yüksək olduğunu göstərir.

Əl-Bakuvi üçüncü cildin müqəddiməsində Nizami Gəncəvinin elmə dair yazdığı beytlərindən bir neçəsini nəql etmiş (Bakuvi 1906, III Müqəddimə), Rəsulullahın (s) hədisindən yola çıxaraq Allahın maddə və bitkilərdən başqa üç qrup məxluqatı yaratdığından bəhs etmişdir. Bunları heyvanlar, bitkilər və insanlar olaraq təsnif edən Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi insanın bir hissəsinin mələklərə məxsus xüsusiyyətləri, digər hissəsinin isə heyvanlara məxsus xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirdiyini bildirmişdir. Elm əhli olanları yer üzündə yaşayan mələklər olaraq adlandırmış, elmdən uzaq olanların insan olaraq görünsələr də, əslində, heyvanlar qrupuna daxil edilməsinin lazım olduğunu ifadə etmişdir (Bakuvi 1906, III Müqəddimə).

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvi müqəddimədə diqqəti cəlb edən çox mühüm bir məsələdən bəhs edir: "*Əli ibn Əbu Talibin xilafəti zamanında neçə tərəfdən ixtilaflar ortaya çıxdı (Cəməl, Siffin, Xəvaric). Əli cənabları onların ixtilafları və qərəzləri nəticəsində İslam dinini gedərək yox olmaqdan qurtardı. Əvvəlcə onları İslam ümməti arasında qarışıqlıq salmaqdan nəhy etdi. Bu qəbul olmadıqda döyüşərək qələbə qazandı. Buna dəlil olaraq Cəməl qəzvasını göstərmək olar. Həmin Cəməl qəzvasında Talha və Zübeyr məqbul, Cəməl qoşunu məğlub oldu.*" (Bakuvi 1906, III Müqəddimə).

Əl-Bakuvi Rəşidi xəlifələrin sonuncusu Həzrət Əli (r.a.) dövründə ortaya çıxan Cəməl, Siffin döyüşlərini və Xəvaric hadisəsini misal verərək, İslam aləmində ortaya çıxan təfriqənin nə qədər böyük olduğunu bizə göstərmişdir. Bu, sadə bir çaxnaşma olmaqdan çox fikri zəmində ortaya çıxan ideoloji bir müharibədir. Əl-Bakuvi bu kimi müharibə və təfriqələrin İslam ümmətini

zəiflətdiyini bildirmiş, bizi tarixin qanlı səhifələrindən dərs alaraq bir daha belə müharibələrə girməkdən uzaq durmağa səsləmişdir (Bakuvü 1906, III 853).

Nəticə

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində xalqın maarifpərvər övladları cəhəltin ortadan qalxması üçün bütün güc-qüvvələrini səfərbər etmişdilər. Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvü ömrüboyu xalqın maariflənməsi üçün çalışmışdır. Onun ərəb nəsrinin böyük nümayəndəsi Misirli yazıçısı Corci Zeydandan etdiyi tərcümələri xüsusi diqqətəlayiqdir. Tarixi roman janrına aid olan tərcümələrdə İslam ümməti arasında çıxan ixtilaflar gözəl və sadə dildə izah edilmişdir. Əl-Bakuvü tərcümələrə yazdığı müqəddimələrdə Tarix elminin önəminə toxunmuş, “Qurani-Kərim”də bunu dəstəkləyən ayələrin olduğunu bildirmişdir.

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvü “Qurani-Kərim”i ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə-təfsir edən alimdir. Üç cilddən ibarət olan “*Kəşfül-həqayıq an nukətil-ayati vəd-dəqaiq*” adlı təfsirin birinci və ikinci cildi 1904-cü ildə, üçüncü cildi isə 1906-cı ildə xeyriyyəçi H.Z. Tağıyev tərəfindən Tiflisdə, “Kaspi” qəzetinin “Buxariyə” mətbəəsində çap edilmişdir. “*Kəşfül-həqayıq*” XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki dil üslub xüsusiyyətlərini özündə birləşdirmişdir.

Əl-Bakuvü “*Kəşfül-həqayıq*”in hər üç cildinə müqəddimə də yazmışdır. Müqəddimələrdə mühüm məsələlərə toxunulmuşdur. Müfəssirin ən çox vurğuladığı mövzulardan birini elm təşkil etmişdir. Elmin İslam dünyasından çəkilməsindən sonra, yerini cəhəltin və xurafatın doldurduğunu ürək ağrısı ilə ifadə etmişdir.

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvü “*Kəşfül-həqayıq*”in birinci cildinə yazdığı müqəddimədə təfsiri qələmə alarkən istifadə etdiyi təfsir kitablarının adlarını vermişdir.

Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin vurğulamaq istədiyi əsas problemlərdən biri də məzhəblərarası çəkişmələrdir. Müfəssir “*Kəşfül-həqayıq*”in üçüncü cildinə yazdığı müqəddimədə məsələni təfsilatlı şəkildə incələmiş, Həzrət Əli (r.a.) dövründə baş verən Cəməl, Sıffin döyüşlərini misal çəkərək, İslam ümmətini zəiflətdiyini dilə gətirmişdir. Daha sonra “əl-Fəcr” surəsinin on yeddinci ayəsində çəkişmələrdən qurtulmaq üçün çıxış yollarını təqdim etdiyini bildirmişdir.

Cəhəlt və nadanlığın İslam aləmində açdığı yaralar çox dərinidir. Əl-Bakuvü bunun üzərində çox durmuş və məsələni həlletmə yollarının axtarışına girmişdir. Nəticədə elmsiz cəmiyyətin bu girdabdan qurtula bilməyəcəyini

bildirmişdir. Belə ki, cəhalətin açdığı yaralar o qədər dərin olur ki, istifadəçi din xadimləri bunları məharətlə istifadə edərək, cəmiyyət üzərində hakimiyyətlerini qururlar. Müfəssir buna diqqət edilmədikcə, cəmiyyətin hər zaman bilgisizlərə və fırıldaqçılara inanacağını bildirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

Alfred Ceffery, (1881). “*Qurani-Kərim təfsirləri*”, London.

Babaşlı Məhəmmədəli, (2015). “*Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvinin ərəb dilindən tərcümə tarixindəki yeri və rolu*”, İpək yolu jurnalı, (s.122-1270).

Babaşov Memmedali, (1998). *Ahund Mir Muhammed Kerim el-Bakuvî'nin Hayatı ve Eserleri*. Qafqaz Universiteti, Haftalık Seminerler Toplusu (1996-1997), (s.192-201).

Bedir Ahmet, (2016). “*Baküvi*”, İstanbul: *DİA*, (s.166-167).

Bünyadov Ziya, (1983). “*Qırmızı terror*”, Bakı: Azərənəşr.

Demirli Eray, (2017). “*Mir Muhammed Kerim el-Baküvi (1853-1938) Hayatı ve Faaliyetleri*”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Əl-Bakuvî Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər, (1904-1906). “*Kəşfül-həqayiq an nukətil-ayati vəd-dəqayiq*”, I-III, Tiflis: Buxariyyə.

Fərhadov Əli” (2015). “*Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvî və “Kəşfül-Həqayiq”*”, Dövlət və Din jurnalı, № 1 (30), (s.87-96).

Fərhadov Əli, (2016). “*XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində şimali Azərbaycanda İslami maarifçilik və İslahatçılıq hərəkatı*” (*Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfərzadə əl-Bakuvinin “Kəşful-Həqayiq” əsəri əsasında*, Bakı: Azərənəşr.

İlkin Qılman, (2006). “*Bakı və Bakılılar*”, Bakı: Nurlar Nəşriyyatı.

İsmayılav Mehman, (2002). *20. Yüzyılda Azərbaycan'da Yapılan Kur'an Tefsiri ve Meal Çalışmaları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kırca Celal, (2009). “*İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*”, İstanbul: Marifet Yayınları.

Məhərrəmov Nizami, Babaşov Məhəmmədəli, (1991). “*Qafqaz müsəlmanlarının atası*” № 6 (2553). 6.

Məmmədov Ceyhun, (2017). “*Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR-də dövlət-din münasibətləri (1920-1927-ci illər)*”, Dövlət və Din jurnalı, № 02 (49), 7-15.

Mürsəlov Mirniyaz, (2014). “*Son dövr Azərbaycan müfəssirləri*”, Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, № 21, 21-35.

Niyazov Əhməd, (2013). “*Mir Məhəmməd Kərim və “Kəşful-Həqaiq” təfsirində xurafat anlayışı*”, İrfan ictimai-fikir jurnalı, № 74, 14-16.

Şahavatov Səbuhi, (2010). “*Ulumu’l-Kur’an Açıısından Bakuvi Tefsirinin Özellikleri*”, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Süleymanov Manaf, (1996). “*Azərbaycan milyonçuları: Hacı Zeynalabidin Tağıyev*”, Bakı: Gənclik.

Yeşilot Okan, (2004). “*Tagıyev*”, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Zeydan Corci, (1908). “*Əzrayi-Qureyş*”, tər. Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi, Bakı: Kaspi Mətbəəsi.

Zeydan Corci, (1909). “*On yeddi ramazan*”, tər. Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi, Bakı: Bəradəran Orucov.

Zeydan Corci, (1911). “*Kərbəla yangısı*”, tər. Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi, Bakı: Elektrik Mətbəəsi.

Мурад Агаев

АНАЛИЗ МУККАДИМЕ ТАФСИРА МИРМУХХАММЕДА КАРИМА АЛЬ-БАКУВИ “КАШФУЛЬ-ХАГАИГ”

РЕЗЮМЕ

Мирмухаммед Карим аль-Бакуви (1853-1938), живший в конце XIX и начале XX веков, был одним из выдающихся ученых, имевшим исключительные заслуги в переводе и толковании Корана в Азербайджане. Аль-Бакуви, обладающий глубокими энциклопедическими знаниями, завершил свое образование в Багдаде, который являлся одним из научных центров своей эпохи. Вернувшись в Баку, он проработал восемь лет в мечетях Шах-Аббас и Гилак, в период с 1904 по 1918 год он работал в Бакинской губернии в качестве кади. Находясь на должности кади, Мирмухаммед Карим аль-Бакуви написал множество ценных произведений, в том числе “Кашфуль-хагаиг”, перевел много произведений на наш язык.

Поскольку изучать арабский язык было сложно, для того, чтобы прочитать и воспользоваться тонкостями священной книги Ислама Коран, возникла необходимость написания тафсиров на азербайджанском языке. В исторических источниках до начала XX века невозможно найти тафсиров, написанных на азербайджанском языке. Мирмухаммед Карим аль-Бакуви, видевший неспособность азербайджанского народа читать Коран и сложность арабского языка, в период с 1904 по 1906-й год он написал первый тафсир к трем томам книги “Кашфуль-хагаиг ан нукатил-айяти вад-Дагаиг”.

Мирмухаммед Карим аль-Бакуви написал отдельные мукаддиме (предисловие) для каждого тома “Кашфуль-хагаиг”. В этих мукаддиме он обратил внимание на превосходство науки и отметил, что главной причиной конфликтов мазхабов в исламском мире было невежество. Говоря о важности науки, Мирмухаммед Карим аль-Бакуви подчеркнул важность преподавания светских наук, наряду с религиозными. Муфассир отметил, что существует слишком много тафсиров, написанных на арабском и на некоторых других языках и что, вместо того, чтобы приносить пользу, секулярных наук приводят к возникновению расколов в исламском мире.

Ключевые слова: *Мирмухаммед Карим аль-Бакуви, Кашфуль-хагаиг, исторический роман, мукаддиме, наука.*

Murad Aghayev

**THE ANALYSIS OF THE PREAMBLES OF MIR MUHAMMAD
KARIM AL-BAKUWI'S TAFSEER "KEŞFU'L-HAKAYIK"**

ABSTRACT

Mir Muhammad Karim al-Bakuwi (1853-1938), who lived in the beginning of the 20th century, is one of the scholars who made an exceptional contribution to the translation and interpretation of the Holy Quran in Azerbaijan. Al-Bakuwi completed his education in Baghdad, one of the science centers of his time and possessed profound encyclopedic knowledge. After his return to Baku, he worked for Shah Abbas and Gilek mosques for 8 years. From 1904 to 1918, he worked as a lawyer in Baku Gubernia. Mir Muhammad Karim al-Bakuwi has written many books including *Keşfü'l-hakâyik an nüketi'l-âyâti ve'd-dekâyik* during his activity as a lawyer and as he was proficient in Arabic, he translated many books into Azerbaijani.

Since learning Arabic was hard, there was a necessity for Arabic translations and interpretations to study and comprehend the Holy Quran. Historical sources reveal that there are no books of tafseer written in Azerbaijani Turkic until the beginning of the 20th century. Seeing Azerbaijani people were not able to read the Quran and had difficulties in the Arabic language, Mir Muhammad Karim al-Bakuwi wrote the book on tafseer entitled *Keşfü'l-hakâyik an nüketi'l-âyâti ve'd-dekâyik* in three volumes in 1904-1906.

Mir Muhammad Karim al Bakuwi wrote a preface to each volume of *Keşfü'l-hakâyik an nüketi'l-âyâti ve'd-dekâyik*. In the prefaces he attaches attention to the superiority of science and emphasizes that the main reason for the sectarian conflicts in the Islamic world was the ignorance. Mir Muhammad Karim al-Bakuwi also highlights the importance of studying and teaching the secular sciences together with religious studies. The author notes that there are many tafseer forms in Arabic, these forms have been written in some languages, however, they are not useful, on the contrary, they cause divisions in the Islamic world.

Keywords: *Mir Muhammad Karim al-Bakuwi, Keşfu`l-Hakayik, historical novel, preamble, science*

Murad Aghayev

MİR MUHAMMED KERİM EL-BÂKÜVÎ'NİN “KEŞFÜ'L-HAKÂYIK” İSİMLİ TEFSİRİNİN MUKADDİMELERİNİN TAHLİLİ

ÖZET

XIX. asrın sonu XX. asrın başlarında yaşayan Mir Muhammed Kerim el-Bâkûvî (1853-1938) Azerbaycan'da Kur'an'ı Kerim'in tercüme ve tefsir edilmesinde müstesna hizmetleri olan alimlerdenidir. Derin ansiklopedik bilgiye sahip olan el-Bâkûvî, eğitimini zamanının bilim merkezlerinden olan Bağdat'ta tamamlamıştır. Bakü'ye döndükten sonra sekiz yıl Şah Abbas ve Gilek camilerinde çalışmış, 1904-1918 yılları arasında Bakü Guberniyası'nda kadı vazifesini icra etmiştir. Mir Muhammed Kerim el-Bâkûvî kadılık yaptığı dönemlerde “Keşfü'l-Hakayık” dahil olmaz üzere birçok eser kaleme almış, Arapça'ya hakim olduğundan birçok eseri dilimize kavuşturmuştur.

Arapça öğrenilmesi zor olduğu için, İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'ı Kerim'den okumak ve onun inceliklerinden yararlanmak için Azerbaycan Türkçesi'nde tercüme ve tefsir çalışmalarının yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Tarihi kaynaklara baktığımızda XX. yüzyılın başlarına kadar Azerbaycan Türkçesi'nde yazılan tefsir eserlerine rastlanmamaktadır. Azerbaycanlıların Kur'an'ı Kerim'i okumamalarını ve Arapçanın zorluğunu gören Mir Muhammed Kerim el-Bâkûvî, 1904-1906 yılları arasında ilk üç ciltlik "Keşfü'l-Hakayık An Nukati'l-Ayati ve'd-Dakayik" adlı tefsirini yazmıştır.

Mir Muhammed Kerim el-Bâkûvî, “Keşfü'l-Hakayık An Nukati Ayati ve'd Dekayik” in her cildine ayrıca mukaddime yazmıştır. Mukaddimelerde bilimin üstünlüğüne dikkat çekmiş ve İslam dünyasındaki mezhepler arası çatışmaların asıl nedeninin cehalet olduğunu söylemiştir. Bilimin öneminden bahseden Mir Muhammed Kerim el-Bâkûvî, dünyevi bilimlerin dini bilimlerle birlikte öğretilmesinin önemini vurgulamıştır. Müfessir, Arapça'da çok sayıda tefsirin olduğunu, bazı dillerde tefsirlerin yazıldığını, ancak bu tefsirlerin fayda sağlamadığını, aksine İslam dünyasında bölünmeye yol açtığını belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mir Muhammed Kerim el-Bâkûvî, Keşfü'l-Hakayık, Tarihi Roman, Mukaddime, İlim.

Çapa tövsiyə etdi: i.f.d. A.M.Şirinov